

תסמונת הישרדות ושות': מודל להבנת פתולוגיה ישראלית

חלק א'

ד"ר נילי שריון

ד"ר נילי שריון היא בעלת תואר דוקטור בפסיכולוגיה ובעלת תארים נוספים בחינוך ובתקשורת. בנוסף לפרקטיקה פרטית, ד"ר שריון מרצה בתחומי יהדות ופסיכולוגיה ועוסקת בהסברה ובניתוח חומר הסברתי בנושאי ישראל והסכסוך הערבי-ישראלי, בארץ ובחו"ל.

"לחמנו למען מדינת היהודים, וקבלנו גטו שאינו מסוגל לשמור על יושביו ועל כבודו."

יעקב חרותי

כשמוזהים באדם או בקבוצה התנהגות של הזדהות עם תוקפן, אויב או מתעלל, מגדירים זאת כ"תסמונת הזדהות עם התוקפן". תסמונת פסיכולוגית זו (הנקראת גם "תסמונת שטוקהולם") היא ביטוי לניסיון הישרדות נוכח סכנה קיומית מאיימת.

אלא שבמקרה שלנו לא די ב"תסמונת ההזדהות עם התוקפן", כשהיא לעצמה, להסביר את המצב הקשה בארץ מזה שנים רבות: מצב בו יהודים מתחברים לקריאותיהם של אויבים ערבים, בדרישה להחרים תוצרת ישראלית, אקדמיה ישראלית וכיו"ב; מצב בו אנו שומעים וקוראים בתקשורת שלנו – דרך שגרה – ביטויים כגון "כיבוש", "נכבה" ("שואה" ערבית ר"ל), "החזרת שטחים" וכיו"ב ביטויים המייצגים את השקפתו וטענותיו של האויב; מצב שבו, לאחר כל התקפת קסאמים, שבנס לא גובה חיי אדם, משמיעים לנו בתקשורת שלנו את האיוולת השקרית: "לא נגרם נזק". כאילו מעולם לא שמעו על כל אותם מבוגרים וילדים – גדולים כקטנים – שחיים במתח וחרדה בלתי פוסקים, ששנתם מופרעת, אם מתוך חלומות זוועה ואם מתוך שמרטיבים את מיטתם; את אותם אנשים שכבר לא יוצאים מבתיהם, כי אינם מסוגלים עוד להתרחק ממקום מחסה ולו רק לשניות הספורות הנדרשות לחצות את הכביש למכולת, וכו'. ולעומתם, ממשלות ופוליטיקאים אשר במשך שנים אינם מקיימים את חובתם המינימאלית של הגנה על אזרחיהם, ומקבלים החלטות והכרעות הלוקחות בחשבון את האינטרסים של גורמים מגורמים שונים – מלבד אלה של מדינת ישראל. ובין לבין, כמעין פסקול מלווה, עיתונאים בנוסח גדעון לוי או עמירה הס, ארגונים דוגמת "נשים בשחור",

"זוכרות", "בצלם", ורבים אחרים, מתגייסים ללחום את מלחמת האויב, על ידי הפצת תעמולתו, נתינת גבוי ותמיכה למעשיו ודרישותיו, והלשנה והכפשה של מדינתם שלהם ברחבי העולם כולו.

על מנת לנסות ולהבין את הפתולוגיה שמאחורי מצב כזה, יש לצרף להבנתנו לגבי "תסמונת ההזדהות עם התוקפן" גם את "תסמונת ההתבוללות" מחד ואת מכלול דפוסי ההשרדות היהודית בגולה – קרי "מנטאליות גלותית" – מאידך. **האינטראקציה בין "תסמונת ההזדהות עם התוקפן", "תסמונת ההתבוללות" ו"המנטאליות הגלותית", יכולה לשמש מודל להסברתן ולהבנתן של תופעות ההתנהגות ההרסניות בתגובותיהם של חלקים גדולים מאזרחיה היהודיים של מדינת ישראל, לרבות מנהיגיה.**

את "המנטאליות הגלותית", "תסמונת התבוללות" ואפילו "תסמונת ההזדהות עם התוקפן", מצפים לראות בדרך כלל דווקא אצל יהודים בגולה ולא במדינת ישראל הריבונית. זאת אולי גם הסיבה שאין מזהים תופעות אלו בארץ ואין מאבחנים אותן ביחס לעם היושב בציון.

כל אחת מתופעות אלו טומנת בחובה סימפטומים של חשיבה לקויה ומסוכנת, העלולה להביא למצבים פתולוגיים אצל היחיד. צירופן של תופעות אלו, ויחסי הגומלין שביניהן, עלולים להדביק גם ציבור שלם. במקרה כזה, ההשלכות אינן עוצרות ביחיד ובסביבתו האישית, אלא הן חודרות בהשפעתן לחברה כולה, ועלולות להשפיע גם על הכרעות ציבוריות ומדיניות.

הבה נבדוק תחילה את התופעות הבודדות, על מנת שניטיב להבין את עוצמתן ואת עוצמת פעילותן המשותפת והמשולבת.

מנטאליות גלותית

מסופר שבאחד המחוזות בגליציה, הוחלף קומיסר המשטרה. כעבור ימים אחדים פשטה השמועה בין היהודים: דער נייער קאמיסאר איז איין אנטיסמיט – ער נעמט נישט! כלומר: הקומיסר החדש הוא אנטישמי – הוא אינו "לוקח" (שוחד). זו אינה בדיחה. זהו מעשה שהיה, שסיפר לי סבי, רפאל פנצר, מזכרונות ילדותו בגליציה. התבטאות זו הינה דוגמא קלאסית ל"מנטאליות גלותית". למרות שהתרגלנו להתייחס למושג זה בדרך כלל כמושג שלילי, צורת חשיבה כזאת היא למעשה חלק ממנגנון **בריא** של הגנה עצמית והשרדות בסביבה עוינת. בלי האפשרות לשחד קומיסר משטרה, או פקידי ממשל למיניהם ושאר בעלי חזקות, לא יכלו יהודים בתנאי גולה מגבילים ומוגבלים לקיים עצמם ולשרוד.

כאשר אתה חי בתנאי רדיפה ולחץ בלתי פוסקים; כאשר תחומי העיסוק לפרנסתך מוגבלים; כאשר מגורייך מוגבלים במקום ובזמן; כאשר מדי פעם אתה נתון להתקפות של פוגרומים – בהסכמה ו/או בעידוד השלטון; כאשר ילדיך נחטפים להטבלה, לצבא, לנשואי כפייה וכיו"ב; בקיצור כאשר כל תושב אחר, שאינו יהודי, חופשי להתעלל בך ושולט בכל רגע נתון בגורלך ובקיומך על פי גחמותיו, אז, במציאות כזאת, התגובה ה**בריאה** ביותר (מלבד עזיבת המקום והתנאים הללו) היא ללמוד לעשות את כל הדרוש כהגנה בפני האיומים וכאמצעי להתמודד ולתפקד **במציאות כפי שהיא**. פיתוח מנטאליות המתאימה למציאות בה אתה חייב לחיות, היא התגובה ה**בריאה והנורמאלית**. במקרה של הקהילות היהודיות בגולה, למנטאליות כזאת, הנובעת מהחיים והצרכים המיוחדים של הגלות, מתאים השם "מנטאליות גלותית". ראוי לציין שמנטאליות כזאת וההתנהגות שהייתה פועל יוצא ממנה, עזרו לא רק לקיום ולהשרדות הפיזית של היהודים, אלא גם אפשרו המשך ושמירה על השרדותם הנפשית והרוחנית – השמירה על אמונתם, מורשתם ודרך חייהם. למעשה היו אמונתם, מורשתם ודרך חייהם מנגנוני הגנה חשובים ביותר לקיומם והשרדותם כיהודים. ועל זה כבר נאמר: "יותר מששמרו ישראל את השבת, שמרה השבת את ישראל".

גם במצבו הקשה בגולה, תמיד חש היהודי גאווה בזהותו. יפה תאר זאת מנדלי מוכר ספרים, בספרו "בעמק הבכא". הוא מתאר שם את שמוליק הסמרטוטר, שכל ימות השבוע הוא חי חיי כלב, עלוב

ובזוי. ומנדלי נזכר באגדה על מכשפה שהפכה נסיך לכלב ורק אחת לשבע שנים שב הנסיך לדמותו הקודמת. וכך גם שמוליק: ששה ימים הוא חי חיי כלב אך כשבא היום השביעי, יום השבת, הוא שב להיות בן-מלך. כמו בשיר העממי היהודי: "פרייטאג ביי דער נאכט, איז יעדער ייד א מלך..." (בערב שבת, כל יהודי הוא מלך).

הרגשת הזהות האיתנה והגאה, היא שסייעה בידי היהודי לחיות חיים כפולים של יהודי בזוי ועלוב מחד ובן-מלך מכובד וגאה מאידך. היא היא אשר אפשרה לו לבלוע עלבונות והשפלות, ואף להשלים עם הצורך לפעול בהתחכמויות ובהערמות ביחסיו עם הגוי. וכך יכול היה היהודי לרקוד "מה יפית" לפני הפריץ ביום שישי בבוקר ולשבת לשולחן השבת, באותו יום שישי בערב, כבן-מלך לכל דבר.

לזהות היהודית האיתנה והגאה היה תפקיד מכריע בעניין הזה. מסופר שבאחד מויכוחי הדת באשכנז, בין נוצרים ליהודים, הציע ההגמון היוזם להוסיף עניין ומתח על ידי כך שליד כל אחד משני המתמודדים יעמוד חיל, עם הוראות לערוף מיד את ראשו של הראשון שיאמר שאינו יודע תשובה לשאלה. יהודי האזור ההמומים, נתקשו למצוא רב שיסכים לייצגם, שהרי ההגמון היה ידוע כמלומד, יודע עברית, תנ"ך, ואף מכתבי הרבנים. אך יום לפני הויכוח הופיע חייט מאחת העיירות והתנדב למשימה. כאשר חקרו אותו הרבנים, הודה שאמנם אינו מלומד כלל, בקושי יודע את התפילות הרגילות:

"אבל אני לא מפחד מההגמון הגוי!"

הרבנים הסכימו, בתקווה לנס כלשהו, אפילו באמצעות חייט פשוט...

בבואם לויכוח אמר ההגמון: "שיתחיל היהודי!"

"בסדר", אמר החייט, "מה פרוש המילים 'איני יודע'?"

ההגמון, בצחוק בוטח, ענה: "Ich weiss nicht!" (גרמנית: אינני יודע).

מיד הניף החיל שליחו חרב וכרת את ראשו! למרות שההגמון צדק, החיל שמע אותו עונה שאינו יודע ופעל כמצווה.

בחגיגת הניצחון בבית-הכנסת, שאל הרב את החייט איך עלתה בדעתו שאלה כזאת. ענה החייט:

"פשוט מאד. אני לא זכיתי ללמוד, אבל אני אוהב להקשיב כשהמלמד שלנו עובר עם בני על פרשת השבוע. לפני שבועיים שמעתי את בני שואל את המלמד: 'וואס איז טייטש 'איני יודע'? (יידיש: מה פרוש 'איני יודע'). והמלמד ענה לו: 'איך ווייס נישט' (אינני יודע). ואז חשבתי: אם המלמד שלנו לא יודע, אז ההגמון הגוי בטח לא ידע!"

נצחונו של החייט לא בא כתוצאה מ"תרגיל מבריק", אלא היה בו יסוד שבא ממקום עמוק בישותו – מזהות יהודית גאה ללא עוררין: "מלמד" יהודי **תמיד** עולה על הגמון גוי!

העמידה בתנאי הלחץ והאיום התמידיים האלה לא הייתה קלה. אך רובם של היהודים עמדו בכך. היו אמנם גם מקרים כאשר הלחץ הפך לבלתי נסבל והיו כאלה אשר מצאו את פתרוןם בהמרת הדת והתחברות לתרבות השלטת הלוחצת. היו, כמובן, גם המרות דת מאסיביות שנעשו בכפייה. אחת הדוגמאות הידועות היא ספרד בתקופת גרוש היהודים במאה ה-15. נהוג לציין שבתום הגרוש כשליש מיהודי ספרד עזבו, שליש נרצחו ושליש התנצרו.

בקרב השליש המתנצר, אנו עדים לתופעה מעניינת. היו ביניהם כאלה שהתנצרו בכוונה מלאה לוותר על זהותם-אמונתם ולקבל על עצמם את הנצרות במלואה. היו אחרים שקיבלו על עצמם את ההתנצרות רק למראית עין, שוב **כדרך להתמודד ולשרוד בתנאים החדשים שנוצרו**. מטרתם הייתה להמשיך, ככל הניתן, את יהדותם בסתר, מי מתוך מגמה להשתדל לעזוב למקום בו יוכלו לשוב ולחיות כיהודים בגלוי, ומי מתוך תקווה להרוויח זמן ולהחזיק מעמד עד יעבור זעם.

אצל קבוצת "היהודים בסתר" אנו מזהים התנהגות שהיא פועל יוצא מאותה "מנטאליות גלותית" בריאה, המשמשת מנגנון הגנה והישרדות נורמאלי: באין אפשרות מידית לברוח ממקום הסכנה, פועלים באופן שיבטיח שרידות פיזית מחד ואת שרידות זהותך – גם אם בינתיים בסתר – מאידך. בכך הצליחה קבוצה זו לשמור על זהותה ולהתחכם לצורך.

לעומת זאת, היהודים בקבוצה שהתנצרה לחלוטין, בחרו להתמודד עם אותו איום קיומי על ידי מחיקת זהותם וויתור על מורשתם, על מנת להתחבר לגמרי לצורך. זוהי התנהגות שכיום אנו מזהים כ"תסמונת הזדהות עם התוקפן": כאשר מצב הנתפס כאיום קיומי מביא אדם למחוק/לוותר על זהותו או אמונותיו או ערכיו שלו ולהתחבר אל זהותה, אמונותיה וערכיה של אותה ישות היוצרת את האיום הקיומי.

בעוד התמודדות על ידי שמירה על זהותך והתחכמות לצורך היא התמודדות בריאה עם מצב מאיים, הרי שהתמודדות על ידי ביטול זהותך והתחברות לצורך היא התמודדות פתולוגית עם מצב מאיים.

תסמונת הזדהות עם התוקפן

צורת ההתמודדות הפתולוגית עם מצבי איום, ידועה כ"תסמונת הזדהות עם התוקפן". תסמונת זו הינה תגובה פסיכולוגית ואסטרטגית-הישרדות של אדם הנמצא בשבי או במצב דמוי שבי. מצבים כאלה כוללים שבויי מלחמה, בני ערובה, חברים בכת, ילדים במצבי התעללות פיזית או רגשית, נשים מוכות וכיו"ב. המאפיין העיקרי בתסמונת זו הוא נאמנות פרדוקסאלית לישות בעלת הכוח, בתקווה להגדיל על ידי כך את הסיכויים לשרוד. נאמנות זו מתבטאת בהתחברות מלאה לתוקפן בכל דרך אפשרית: בהתנהגות, בתפיסות עולם, ברגשות, מחשבות ותגובות כל שהן. המזדהה עם התוקפן, הופך למעשה בן-דמותו של התוקפן, לעיתים אפילו במראהו – בלבוש, בתסרוקת וכד'. על מנת להוכיח עד כמה הוא מזדהה לחלוטין עם התוקפן, נוטה המזדהה להקצין את דעותיו והתנהגותו ולהפוך לגרסה קיצונית של אותו תוקפן. בגולה, למשל, היה ידוע כי יהודי הממיר את דתו ומתחבר לנוצרים האנטישמים, מסוכן ליהודים ומחמיר ברדיפותיו אותם הרבה יותר מסתם גוי אנטישמי. דברים אלה האמורים ביחיד, נכונים גם כן לגבי קבוצה ובמקרה שלנו – גם למדינה.

הביטוי הקשה ביותר של העתקת מנטליות הגולה אל מדינת היהודים היה הסלטו מורטלה שביצע מנחם בגין בקמפ דיוויד. זמן קצר בלבד לפני הוועידה הגורלית, כיוון שסאדאת התנה את הפגישה במסירת חצי האי כולו למצרים, הצהיר בגין בדברים שנשא בפני חברי מפלגתו שהוא, מנחם בגין לעולם לא ימסור את סיני "לתלמידו של הצורך...". אולם תפיחה אחת על השכם מידו של עוכר ישראל דוגמת קרטור, אותו הגדיר מנחם כ"גדול מז'בוטינסקי", די היה בה על מנת למכור את נשמתו ולבצע את הכשל האסטרטגי החמור ביותר בתולדותיה של ישראל. סאדאת, מרגל נאצי בימי מלחמת העולם, מעריצו הגלוי של היטלר ומן האנטישמים הארסיים אפילו בקני מידה ערבי, ראה להופיע בכנסת ישראל בעניבה מעוטרת בצלבי קרס. כאשר העירו לבגין על כך, בחר מנחם לשתוק. כך, לאחר שסילק מפניו את מסוה ה"ג'און וְנָדִיב וְאַכְזָר" נגלה מנחם במערומו, אותו יהודי רצוף מן הגטו השב ומגיח "מגב רִקְבֹן וְעֶפֶר".

האיומים הקיומיים שיוצרים את תגובת התסמונת, אינם מוגבלים למצבים בוטים ובולטים כגון שבי וכו'. די בכך שאדם חש שהוא במצב הנתפס על ידו כאיום קיומי רב עוצמה, כדי שיהיה מועד להגיב על פי התסמונת. וכך, מצבים כגון נטישה רגשית או בידוד, כמו גם כל מצב שבו אדם נתון לחסדי כוח גדול ממנו, הינם מצבים העונים על הדרישה של איום טראומתי העלול להביא לתגובת הזדהות עם המאיים. מובן מאליו שמי שנמצא תדיר בתנאים של נחיתות, יהיה מועד יותר מאחרים להיתפס בנפתולי התסמונת. בטווח הארוך "תסמונת הזדהות עם התוקפן" עלולה להוביל לתגובות מזוכיסטיות ולהפרעות אחרות באישיות.

מצבם של היהודים בגולה תאם להפליא לתנאים הלוחצים ודוחפים לתגובות של התסמונת. היהודים בגולה היו תמיד מיעוט ובדרך כלל מיעוט חסר כוח. הם היו מיעוט שבלט בשונותו בגלל אמונתו ודרך חייו. היהודים היו מיעוט שנוא ונרדף מעצם אופיין של דתות הרוב שבתוכן הם חיו. חיים ממושכים בתנאים כאלה אינם מעלים כל כך את השאלה מדוע היו יהודים שבחרו במוצא הזה של התחברות לישות החזקה והצוררת, כלומר שהיו מוכנים להתנצר או להתאסלם. אלא מתעוררת השאלה: כיצד הצליחו רבים לעמוד איתן נגד הפיתוי הקל לכאורה והמבטיח ומושך?

ואולי התשובה לשאלה זו נמצאת דווקא בשונותו, באמונתו ובדרך חייו של היהודי בגולה. הדברים האלה שאפשרו את קיומו של היהודי בתנאי גולה במשך דורות כל כך רבים, הם שיצרו והזינו את החוסן הפנימי הדרוש לעמידה איתנה וממושכת בפני איומים כה קשים. הם גם יצרו וחזקו את הגאווה העצמית, גאוות הזהות היהודית, על ייחודה וייחוסה. גאווה מיוחדת זו שמשה מחסום חזק ביותר לאפשרות של הינתקות מן הזהות היהודית ומן העם היהודי. מעניין הדבר שהמילה שנבחרה לבטא את קיצוניותה של התנתקות כזאת הינה "שמד". כלומר, מבחינת העם היהודי, מי שנוטש את זהותו ואת מורשתו הוא בחזקת אדם שנשמד לגמרי.

חלקו השני המאמר יראה אור בגיליון הבא

מרכז אריאל למחקרי מדיניות • Ariel Center for Policy Research (ACPR)

NATIV

נתיב

www.acpr.org.il • ariel.center@gmail.com